

X.DÁWLETNAZAROV TÍN INTIM LIRIKASINDA LIRIKALIQ QAHRMAN**Jumabaeva Gúlayım Erkinbay qızı**

Qaraqalpaq mámleketlik universiteti, magistrant.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.15116013>

Annotaciya. Maqalada X.Dáwletnazarovtín intim lirikasında lirikalıq qaharman obrazı, muhabbat qosıqlarında súyikli yargá bolğan sezimlerdiń bayanı, mazmunlıq hám formalıq ózgesheliginiń eń jetik kórinislerin kóriwimizge boladı.

Tayansh sózler. Poeziya, lirikalıq qaharman, muhabbat qosıqları.

LYRICAL HERO IN THE INTIMATE LYRICS OF KH.DAVLETNAZAROV

Abstract. In the article, the imagine of lyrical hero in the intimate lyrics of Khalila Davletnazarov, the most mature manifestations of the difference between content and form.

Keywords. Poetry, lyrical hero, love poems.

ЛИРИЧЕСКИЙ ГЕРОЙ ИНТИМНОЙ ЛИРИКИ Х.ДАВЛЕТНАЗАРОВ

Аннотация. В статье мы видим образ лирической героя в интимной лирике Х.Давлетназарова, наиболее зрелые проявления разницы между содержанием и формой.

Ключевые слова. Стих, лирический герой, любовные стихи.

Kirisiw. X.Dáwletnazarov házirgi qaraqalpaq poeziyasında muhabbat qosıqları menen basqa shayırlardan jeke stili, individuallığı menen ayrılıp turadı. Shayırdıń muhabbat qosıqlarında tek ǵana bir tema súyiw, qız-jigittiń bir-birine ashıq bolǵanı bayanlanbaydı. Onıń lirikasında muhabbattıń saǵınıshı, bir-birine jete almaǵan ashıqlardıń júrek tórindegi sezimleri, ayralıqtıń ashshı dárti sıyaqlı bir qansha temalarda lirikalıq qaharmannıń keypiyatın, sezimlerin kórkemligin basqa shayırlardıń poeziyası menen birdey dey almaymız. Bizińshe, shayır lirikasında muhabbat qosıqlarınıń argı saǵası, tematikasınıń kórkem dáreklerin bolıwı sózsiz.

Tiykargı bólim. Hár bir shayırdıń dóretiwshiliginde tematikalıq kóp túrliliktiń orın alıwı tábiyiy, álbette. Yáǵnıy, shayır óz dóretiwshiligi dawamında bir neshe temalarga mıráját etedi.

Biraq solardıń ishinde bir tema basqalarına qaraǵanda shayır lirikasında ayırıqshalanıp, dóretiwshiliginde jetekshi orınlardıń birin iyeleydi. Avtor usı tema arqalı óz individuallığına, stiline iye boladı hám kóbirek usı tárepleri menen oqıwshılarınıń yadında qaladı.

X.Dáwletnazarov keń oqıwshılar qáwmine qaraqalpaq lirikasında muhabbat, súyiw, ayralıq, saǵınısh temalarında kóbirek qálem terbetkeni menen belgili. Ol usı temadaǵı qosıqlarında insan kewliniń gúltajı bolǵan muhabbat seziminiń ullılıǵın jırlaydı. Sonıń bolsa kerek, shayır qaraqalpaq ádebiyattanıw iliminde sınshılar tárepinen “Muhabbat hám ar-namıs jırshısı” sıpatında óz bahasın alıp úlgerdi [1,3].

Janrlıq qásiyetleri boyınsha muhabbat qosıqları lirikalıq qaharmannıń júrek tórinen shıqqan móldir sezimlerdi beredi. Lirikalıq qaharmannıń júrek sezimleri insańǵa tán tábiyiy (jınısıy) ıshqınıń tiykarında payda boladı hám olar sırtqı dúnyawıy tásirlerdiń nátiyjesinde etikalıq qásiyetlerdi, yaǵnıy jámiyetlik tártiplerdiń, úrp-ádetlerdiń, insaniyлық normalardıń tásiiri nátiyjesinde, sonday-aq dúyanı kórkem tanıwdıń nátiyjesinde estetikalıq qásiyetlerdi iyeleydi.

Ashıqlıq qosıqlarınıń lirikalıq qaharmandı adamǵa tán hasıl qásiyet bolǵan shın kewilden súyiw sezimleri biyleydi, ol usı sezimler qursawında boladı.

Ádebiyattıń iliminde muhabbat qosıqların intim lirikaǵa kirgizedi. Bul termin latin tilindegi intimus sózinen alınǵan bolıp, sózlik mánisi boyınsha kútá tereń, kútá ishki degendi bildiredi. Intim lirika lirikalıq qaharmannıń júregin awırtıp shıqqan sezimlerin, jeke óziniń dártlerin, ahıw-zarın beredi. Muhabbat sezimleri de jeke dártlerge jatadı. Qaraqalpaq ádebiyattanıw ilimindegi ayırım miynetlerde intim lirikanı “pinxanı lirika” dep júritedi.

Insan balasınıń ruwxıylıǵında ayırıqsha bir qúdiret sezim bar. Bul-muhabbat.

Muhabbatıń tilsimli sırların usı waqıtqa shekem hesh bir filosofiya, hesh qanday psixolog penen pedagoglar, shayır-jazıwshılar da tolıq anıqlap, onı tereń túsindirip, yamasa jetiliskeń dárejede aqıl-parasat tárezisine sala almaydı. Al, olardıń aytatuǵın pikirleriniń túyini áne usı muhabbat, ulıwma jaratılıs tirishiliktiń sulıwlıǵı menen, hadallıq penen tıǵız baylanıslı.

Muhabbat sezimleri-bul tawsılmas keńlikti, erkinlikti súyetuǵın psixo-filosofiyalıq qubılıs bolıp esaplanadı. Sonıń ushın da muhabbatı óz janına azıq etken, muhabattı gozzallıq álemi, kórkem óner menen tıǵız baylanıstırǵan ullı gumanist shayır Ájiniyaz lirikasında muhabbat qosıqlarınıń shedeври bar.

Shayır X.Dáwletnazarovtıń “Ashıq bolıp jasań” toplamına kirgen “Ziywariy shejire” poemasında shayır Ájiniyaz tuwralı tómendegishe táriyp beredi:

Dilbar ashıqlardıń kózin taldırıp,
Muhabbatıń tilla sazın shaldırıp,
Sayram-sayram óshpes izin qaldırıp,
Alıslardan jetken kárwan demishler.
Shayırлық jurtınıń ullı alımı,
Sózleri laplaǵan ıshqı jalını,
Hár qosıǵı qırıq sulıwdıń qalını,
Jolında ashıqlar giryan demishler. [2, 503-bet]

Bizińshe, joqarıdaǵı qatarlar arqalı shayırdıń muhabbat qosıqlarınıń dóreliwiniń kórkem dáregi Ájiniyaz shayırdıń ashıqlıq qosıqları desek aljaspaǵan bolamız.

X.Dáwletnazarov Ájiniyazdın muhabbat qosıqlarının ideya-tematikası menen birge onıń sóz saplaw sheberligi de, hayal-qızlar obrazın jasawda qollanılǵan kórkemlew quralların orınlı isletiw arqalı utımlı obrazlar jaradı.

Ájiniyazdın “Hárkimsániń yarı bolsın” qosıǵının lirikalıq qarahmanı joqarı súyiwshilik keyipte, ol súygen yarı sonday aqıllı, kewlińdi tawa alatın, sulıwlıǵı, tárbıyası menen bársheden ayırıqshalınıwın qáleydi.

Hárkimsániń yarı bolsa,
Qıyalını aytpay bilsin,
Sóyler sózi bolıp shiyrin,
Ózi turıp, kózi kúlsin.
Yarıń bolsın qumay kibi,
Kónli bolsın saray kibi,
Yuzi bolsın hám ay kibi,
Haqsuniydın ózi bolsın [3, 6-bet].

Al, X.Dáwletnazarovtıń “Qanday jaqsı seniń barıń” qosıǵında lirikalıq qaharman obrazı óziniń qostarına súyispenşilik sezimlerin bildirip otırǵanday.

Kewil sazıma dárt tarın,
Taǵıp bir-bir shertken yarım,
Sıylaǵan sap sáwgi menen,
Qanday jaqsı seniń barıń.
Keń dúnyanı tarsıǵanda,
Sırlas tappay sarsılǵanda,
Janım-sendek Barshınjaǵa,
Qanday jaqsı seniń barıń!...

Hár eki qosıqtıń lirikalıq qaharmanında súygen yargá bolǵan jıllı sezimler berilgen.

Ájiniyazda súygen yarına bolǵan sezimler bolsa, X.Dáwletnazarovta ómirlik joldasqa bolǵan sezimler bayanlanadı.

Shayırdın muhabbat qosıqları ózine tánligi, ayırıqsha ózinshe pafosı menen basqa shayırlardan ajırılıp turatuǵınlıǵı xarakterli qubılıs bolıp, ol bizińshe kórkem sóz iyesiniń tutas búgingi poeziyamızdaǵı óz ornın belgileydi. Shayırdın muhabbat jırlarının ózgeshe pafosı, olardıń muhabbat sezimleriniń hár qıylı, san álwan psixologiyalıq sırların kórsetetuǵınlıǵı, lirikalıq qaharmanlarınan hadallıqqa, tereń sezimtalıqqa beyimligi menen basımılıǵı, mazmun baylıǵı, qosıqlardıń atı temalarınan ózinen ayırıqsha kózge taslanıp turadı. Shayırdın “Endi kimdi saǵınaman”, “Muhabbattan basqası jalǵan”, “Seniń júregińe tabalmadım jol”, “Júregimnen ketpe sen ketpe”, “Eh saǵınısh, eh saǵınısh”, “Sadıqlıqta bekkemim”, “Saǵınıw”, “Eh, muhabbat,

muhabbat-á”, “Eń bolmasa túsime bir ensh!”, “Eh, sormańlay jigittiń yarı”. “Dım saǵınıp kettim seni” hám taǵı basqa usı temadaǵı qosıqlar tutas muhabbat, onıń túrli-túrli halatları, birewleri usı joldaǵı dáslepki súyinish sezimleri, jaslıq dáwirdegi ıshqınıń gozzallığı, ayırımları muhabbatqa, onıń apatına jolıqqan jigit yamasa qızdıń ózi súygen insan gozzallığına inkarlıǵı, oǵan kózleri qamasıp qarap turıwları, bazıları bolsa muhabbat tragediyası, geyparaları muhabattan aljasqan jigit yaki qız zarı, onıń muńlı kelbeti, jeke jarımları bolsa muhabbat atlı otlı sezimdi waqıtsha, jeńil túsiniikke almasııp júrgen insannıń ersi qılwaları, ayırımları muhabbattıń júdá tatlı, estetikalıq zawıqqa bólengen lirikalıq qaharman keypi túrinde keledi.

Bizińshe bulardıń bári de X.Dáwletnazarovtıń muhabbat qosıqların túrli ómirsheń reń hám naǵıslarǵa bólep, oqıwshılardı sheksiz ózine tartadı.

Shayırdıń muhabbat qosıqlarınıń joqarıdaǵı temalarınıń ózin oqıp otırıp-aq tutas poeziya, shayırdıń pútin bir dóretiwshilik tulǵasın kóz aldımızǵa tap naǵız qosıq túrinde keltirgen sıyaqlı bolamız desek asıra aytpaǵan bolamız.

Jáne bir dıqqatqa ılayıq tárepi sonda X.Dáwletnazarovtıń muhabbat mazmunındaǵı qosıqlarınıń hesh qaysısı da bir-birin tákirarlamaydı, olar aldınǵı oyları sońǵı oylarına uqsap ketip, oqıwshını jalıqtırmaydı. Shayırdıń qosıqlarında lirikalıq qaharmanń oylarınıń erkin hám naqma-naq túrde beriliwi menen basqa qálem iyelerinen ayırıqshalanıp, pikirlerin ashıqtan-ashıq, anıq etip qaǵazǵa túsiredi.

Shayırdıń aldın baspadan shıqqan toplamlarındaǵı muhabbat qosıqlarında lirikalıq qaharman sezimleri jas kókirek, sezimtal, qızǵa ashıq, jaslıq muhabbat sezimleri bir oqıǵannan sezilip turadı. Biziń izertlew obyektimiz bolǵan “Shólerkew” poeziyalıq toplamındaǵı muhabbat qosıqlarında lirikalıq qaharman sezimleri jası úlkeygen, ómirdiń ashshı-duzshısın kórgen, muhabbattıń ayralıq sezimleri janın qıynaǵan qaharman obrazın sáwlelendiredi. Mısalı ushın avtordıń eń áwelgi “Xat” toplamına kirgen qosıqlarında jaslıq romantika, árman, qanday da bir tolqınlı sezim hám oylar basım kelip otırsa, al ıshqı-muhabbat shıǵarmaları óziniń názikligi menen ózgeshelenedi. Solardan onıń eń jaslıq jıllarındaǵı qosıqlarınıń birine názer awdarayıq:

Boyları naz-jılwa menen bezengen,
Qálbinen ushıǵa sezim elengen,
Kirpikler niginde ıshqı gezengen,
Kúydirgi kózleri kózime tústi.

Bul bir qaraǵanda Ibrayım Yusupovtıń “Yadıma tústi” qosıǵınıń motivini menen jazılǵanday sezilse de, Xálila Dáwletnazarov bul “Kózime tústi”, “Yadıma tústi”, “Júzime tústi”, sıyaqlı uyqas rediflerin basqashalaw paydalanǵan . [4, 15-b].

Muhabbat dus kelip ıǵbal baǵında,
Gúl egip kógerttik tap qas qaǵımda,

Qádir túnindegi megezep saǵımǵa,
Bir iláhiy sáwle júzime tústi.

Bul kemtar kewlimdi biraz bayıtıp,
Algánday bolıp-em misli Ay utıp,
Jazsam aq qaǵazdın belı mayısıp.
Muń- qálemim menen sózime tústi.(15-bet)

Bizińshe bulardıń barlıǵı jaslıq dáwirdegi muhabbat tilsiminiń bazı bir sırları, onıń muńǵa tolı máwritleri bolsa kerek.

Shayırdıń “Shólerkew” toplamındaǵı “Endi kimdi saǵınaman”, “Muhabbattan basqası jalǵan”, “Seniń júregińe tabalmadım jol”, “Júregimnen ketpe sen ketpe”, “Eh saǵınısh, eh saǵınısh”, “Sadıqlıqta bekkemim”, “Saǵınıw”, “Eh, muhabbat, muhabbat-á”, “Eń bolmasa túsime bir ensh!” qosıqlarında muhabattıń tek ǵana súyinish sezimleri emes kúyinish, ayralıq sezimleri sáwlelenedi. Mısalı:

Túse bermey-aq qoy yadıma endi,
Qarap turǵandaysań kóz almay mudam.
Júregim kótermes, bolajaq qıyın,
Bul azapqa basqa beriwim shıdam.

Hár saparı shıǵar sarsań-kesegim,
Kókiregimniń arızıw tawları qulap,
Ómirim usılay-aq bolajaq ada,
Seni dep kewilim qan-qanlar jılap....[5, 398-bet]

Bizińshe bul qosıqta lirikalıq qaharman muhabbatına jetise almaǵan, onıń hijranı júrek-bawırın jaǵıp, qaharmannıń arızıw-úmitleri sóngenin uǵınsaq boladı. Lirikalıq qaharman qálbinde aldındıday ushqınlaǵan sezimler joq názerimizde.

X.Dáwletnazarovtıń qosıq qatarındaǵı oy-pikirlerin B.Seytaevtıń “Jar jaǵasındaǵı gúl” qosıǵında jánede tereńirek túsinemiz.

Gúngirt oylarımdı seyiltip,
Jaqtırtarsań kewil xanamdı.
Janım sensiz, sulıw sezimsiz,
Kózlerime dúnya qarańǵı.

Lábleri pal, shiyrin tilleri,
Átteń onnan tatalmay turman.

Jar basında ıshqı gúlleri,

Úziwge tek batalmay turman [6, 111-b]

Hár eki shayırdın qatarlarında súygen yargá degen umtılıslar, ashıqlıq sezimlerin insan aqlı menen basqara almawı, muhabbattın shiyrin azapları lirikalıq qaharmandı qıynap atırğanday.

Shayırdın toplamdağı “Eń bolmasa túsime bir ensh!” qosıǵı bir shuwmaqlı degen menen ol tórtlik emes. Bul qosıqta tómendegishe qatarlar berilgen:

Jenshiwın kem bolsa jáne jensh!

Sen de, men de kewlimiz bir kensh!

Soramaspan basqa hesh nárese,

Eń bolmasa túsime bir ensh!?....

Bul qatarlar arqalı biz bir-birin súygen degen menen táǵdir ashıqlardıń sezimlerine boysınbay óz jorıǵına ketip ómir jolın birge tutastırmaǵan uǵınıp, lirikalıq subyekt hám obyektin bir-birine degen muhabbat sezimleri bar bolǵanı menen olar ayralıqta, kewlinde kemtigi bar.

Lirikalıq qaharman súygeni onnan uzaq bolǵanı, oǵan jetisiw imkanı bolmaǵanı sebepli onı dım bolmaǵanda túsine kiriwin soranıp atır názerimizde.

Bul qosıq ózbek poeziyasınıń jarqın juldızı bolǵan Muhammad Yusufın “Tushlarimga kir” qosıǵı mazmunı menen únlestey biziń názerimizde.

Kapalaktay kelib,

Qoshinga qónib,

Kózingga termulib umrim ótsaydı...

Nima ham kóribman men yigit bólib?

Sochingni silashga qólim yetmaydı.

Peshonam shu ekan, peshonang shudir,

Tushimga kir endi, tushlarimga kir.

Bul eki qosıqta da bir-birine jete almaǵan ashıqlar táǵdiri bar, lirikalıq qaharman tús kóriw arqalı súyiklisiniń diydarına jetpekshi.

Toplamdağı “Muhabbattan basqası jalǵan ” qosıǵında lirikalıq qaharman muhabbattı ullı sezim dep esaplaǵanınıń sezinemiz. Mısalı:

Kewili naǵıslı ey, Siz, jaqsılar,

Sáwginiń tilleden túspe wáspi bar.

Súygen, súyilgenler qanday baxtıyar!

Misli, muhabbattan basqası jalǵan.

Móldir kóz jaslardan monshaq dizdirer,

Qıyal qayıǵında háryan júzdirer,

Janıńdı dártlerge bir-bir úzdirer,

Hijran sózlerinen ózge sóz jalǵan.[7, 312-bet]

Joqarıdaǵı qatarlarda súygen súyilgen insanlardıń baxıtlı ekenin ayta otırıp bul pikirge qarama-qarsı pikir yaǵnıy muhabbat tek quwanıwdan ibarat emes, onıń ózine tán qıyınshılıǵı, dártı, saǵınıshı, ayralıǵı bar ekenin bildiredi. Degen menen, lirikalıq qaharman bul sezimlersiz mubattan shınayı emes, ol usı sezimler menen bir pútın ekenin bildiredi.

Sezim súyrikleri urar eken nısh,

Lekin, ósken sayın arttırar táshwish,

Aqılǵa boysınbas, kár qılmastay kúsh,

Tálim-tárbiya, húkim-buyırıqlar jalǵan.

Onda ne tilsim bar, qanday káriyat?

Qızǵıstay qorılar biraq, ar-uyat,

Toǵanaq bolalmas din ya sháriyat,

Kitabiy sózdi kim dey alar jalǵan.

Bizińshe, bul qatarlarda muhabbat sezimi insannıń aqıl-oyın, materiallıq baylıǵın, jasın, tárbıyasın saylamawın, insanda shın muhabbat sezimi máwıj urǵan waqıtta ol qatań nızamlar da, diniy qadaǵalangán nızamlar da, etikalıq tártipler de toǵanaq bola almawın túsindirmekshidey seziledi. Muhabbat sonıńday sezim onıń aldın da patsha da, gedey de teń.

Shayır I.Yusupovtıń tórtligindegi usı qatarlar pikirimiz dálili bola aladı. Mısalı:

Áwelden dúnyanıń isi arasat,

Patsha patshalarǵa keltirer apat,

Tek ǵana áyyemgi altın taxtıńnan ,

Taydırarlıq kúsh joq gozzal muhabbat!

Muhabbat taptırmaz gozzal sezim, onı hámme de ushrata almaydı. Onıń ayralıǵına, saǵınıshına, dártine tek ǵana shın súygen insanlar jete aladı.

Kim qardar, shárt bolar oǵan sıyınır,

Kóksine nur kibi kerek quyılıw,

Táńirden baslangán súyiw, súyiliw,

Muhabbattan basqa bárshesi jalǵan!...

B.Seytaevtıń “Muhabbat nızamı sudlasın meyli” qosıǵı tap X.Dáwletnazarovtıń qatarlarındaǵı emocionallıq sezimlerdi kúsheytkendey seziledi.

Ázizim qaytpasın ıqlasım,

Janayın ishqińda bir zaman.

Muhabbat nızamı sudlasın,

Eñ qatal húkimgе irzaman.

Muhabbattıń qatań jazası,

Ishqı nızamı sudlasın meyli.

Kózlerińniń súygen qarasın,

Senlik sezimlerim sónbeydi.

Lirikalıq qaharman súyiwdi Allanı súyiwden baslaw kerek ekeligin uǵındıra otırıp, dúnyanı usı názik sezim gozzal qılıp turǵanın, insanlardıń bir-birine bolǵan muhabbat arqalı dúnyada jaqsılıq húkim súriwin óz sezimleri arqalı qosıq qatarlarına mórleydi. Eger súyiw, súyiliw ayıp yaqı bolsa muhabbat nızamı menen sudlawına tayın ekenin bildiredi.

Shayırdıń muhabbat qosıqların juwmaslastırıp qaraǵanımızda bul janrdaǵı lirikalıq dóretpeleri shayırdıń naǵız jeke individuallıǵın basqalardan ayırıp beregendey. Shayırdıń muhabbat qosıqlarında social jámiyetlik, ádep-ikramlılıq ruwxıylıq sıpatları óz tereńligi, ómir shınlıǵın sáwlelendiriwdegi haqıyqatshıl principlerge qurılǵanlıǵı, estetikalıq lázzetiniń basımılıǵı menen ayırıqsha basqa tiptegi shıǵarmalarınan da keskin ajıralıp turadı.

REFERENCES

1. Ж.Есенов.Мухаббат хәм ар-намыс жыршысы.(Триптих: дөретеўшилиқ тулға) Нөкіс «AVANGARD-BASPA » баспасы 2021
2. Х.Дәўлетназаров. Ашық болып жасаң. Нөкіс, «Билим» 2011.
3. Әжинияз (Зийўар) Таңламалы шығармалары.-Нөкіс: «Қарақалпақстан», 1988
4. Ж.Есенов.Мухаббат хәм ар-намыс жыршысы.(Триптих: дөретиўшилиқ тулға) Нөкіс «AVANGARD-BASPA » баспасы 2021
5. Х.Дәўлетназаров.Шөлиркеў (қосықлар, поэмалар) - “AVANGARD-BASPA” баспасы, Нөкіс: 2023
6. Б.Сейтаев. Алма гүллеген пасыл (қосықлар хәм поэма). Нөкіс «Билим»,2007-ж, 111-бет
7. Х.Дәўлетназаров.Шөлиркеў (қосықлар, поэмалар) - “AVANGARD-BASPA” баспасы, Нөкіс: 2023